

HİTİT TARIMI HAKKINDA BİR İNCELEME

Serkan DEMİREL*

Uğur SEVİM*

ÖZET

Bronz Çağ'ın önemli halklarından birisi olan Hititler, yaklaşık 700 yıl boyunca hem Anadolu'da hem de Önasya'da kültürel ve siyasi etkisini hissettirmiştir. Mısır ve Mezopotamya'daki emsalleri gibi ekonominin önemli bir kısmını tarım ve hayvancılığın oluşturduğu Hitit toplumu, bu açıdan hem kendi çağdaşlarını hem de sonraki dönemlerde bölgede varlık gösteren diğer toplumlara benzerlik gösterir. Hitit toplumunun bazı tarımsal uygulamaları hem çağdaşı hem de halefi olduğu pek çok halk tarafından uygulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hitit, Tarım, Şahhan, Luzzi

A STUDY ON THE AGRICULTURE OF THE HITTITE**ABSTRACT**

One of the important people of the Bronze Age, the Hittites had felt their cultural and political impacts in Anatolia and the Near East for nearly 700 years. Hittite society, important part of their economy depend on agriculture and animal husbandry such as Egypt and Mesopotamia's peers, is similar both contemporaries and the other communities that existed in the region within the later periods. Hittite society's some agricultural practices applied by many people that both contemporary and successor.

Keywords: Hittite, Agriculture, Şahhan, Luzzi

* Öğretim Görevlisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Ankara Üniversitesi Eskiçağ Tarihi Doktora Programı, s.demirel@ymail.com

* Öğretim Görevlisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi İşletme Doktora Programı, ugursevim@yahoo.com

GİRİŞ

Kaynaklardan öğrenildiği kadarıyla M.Ö. II. binyılda Anadolu'daki ekonomik etkinlikler Bereketli Hilal veya Güney Mezopotamya'nın alüvyonlu alanlarından farklı olarak, doğal şartlara çok daha fazla bağımlı bir biçimde gerçekleştiriliyordu. Yüksek dağ zincirlerinin, yağmur bulutlarını Orta Anadolu'ya, yani Hitit yerleşimlerine ilerlemesini engellediği bu bölgede karasal iklim koşullarının tipik özellikleri olarak sert kışlar ve sıcak yazlar yaşanmaktaydı (Klengel, 1986: 23). Bu zor coğrafyada kültürel bir birikim oluşturmayı başarabilen Hititler'in ekonomileri de arazi şartlarına uygun olarak meyvecilik, hayvancılık, el işçiliği ve madencilik yanında çoğunlukla tarıma dayanmaktaydı. Ancak bu tarım ekonomisi diğer Önasya ülkeleriyle kıyaslanamayacak kadar düşük bir potansiyeli barındırmaktaydı (Ertem, 1972: 84). Ne var ki bu durumun, Hitit ve diğer Anadolu toplumlarının niteliklerinden değil arazinin uygunsuzluğundan¹ kaynaklanmakta olduğu da unutulmamalıdır.

Kesin olmamakla birlikte III. binyılın başlarından itibaren Önasya'nın doğusundan giriş yaparak Anadolu'ya yerleşen ve Hatti yerleşim alanlarına yayıldıkları düşünülen Hititler, M.Ö. II. binyılın ortalarına doğru bölgenin büyük bir bölümünü kaplayan bir imparatorluk kurmuşlar ve binyılın sonlarına doğru da güç kaybederek Toroslar'a çekilmek zorunda kalmışlardır (Hoffner, 1987: 4068). Partikülarist yapıdaki Anadolu'da merkezi bir devlet oluşturma sürecini başlatan bu halk, ekonomik ve sosyal sistemini merkezi bir devletin gereklerini yerine getirecek bir biçimde şekillendirmiştir (Sevinç, 2008: 12). Bu merkezileşme hareketleriyle birlikte, o döneme kadar coğrafi yapısına bağlı olarak geniş insan kitlelerini barındıracak sulu tarıma elverişli topraklardan yoksun köylü, çiftçi ve hayvancılıkla uğraşan halkların yaşaya geldiği bir yer olan Anadolu (Ünal, 2005: 156), sistemli bir ekonomik üretim anlayışına kavuşmuştur. Daha açık söylemek gerekirse, M.Ö. III. binyıldan itibaren Anadolu'da varlığını sürdüren Hatti kent devletlerindeki yerel hanedanların yok edilmesi ve Asurlu tüccarların ortadan kaybolması ile birlikte Anadolu'daki her bir yerleşimin sahip olduğu ekonomi, Hititler tarafından yenilenmiş ve kuvvetlendirilmiştir (Archi, 1984: 197, 198). M.Ö. II. binyılın ikinci yarısından

¹ Anadolu, Mezopotamya ve Mısır'ın aksine tarımsal sulamada düzenli nehir taşkınlarından yararlanamamakta ve tamamen yağmur sularına bağımlı kalmaktadır. Bu nedenle yağmurun az olduğu dönemlerde kuraklıklar, Mezopotamya ve Mısır'ın aksine Anadolu'da daha sık görülmektedir. Buradan hareketle Anadolu'nun tarımsal üretiminde, bahsi geçen rakiplerine göre bir istikrarın oluşması çok daha zor bir durumdur.

itibaren de devlet disiplini içinde ele alınmış (özellikle tarımsal uygulamalar) ve bir kültür haline gelerek Anadolu'nun gelecek binyıllardaki sakinleri tarafından da kullanılmıştır. Bu aşamada kültürel bir mirastan bahsedilebilir. Çünkü Hititler'in toprak tahsisi ve tarımla ilgili hukuki uygulamalarının benzerlerini Selçuklu ve Osmanlı gibi diğer Anadolu toplumlarında da görmek mümkündür. Bu aşamada doğrudan bir kültür alışverişinden bahsetmek olanaksız olsa da halkın zihinsel bir miras yoluyla bu birikimi aktarmış olduğu pek tabii düşünülebilir.

Hitit ekonomik tarihi ile ilgili olarak yazılı vesikalar oldukça önemli bilgiler vermektedir. Yazılı kaynakların dışında Hitit abideleri, kabartmaları ve nihayet kanunları da diğer önemli bilgi kaynaklarına örnektir. Kazılarda ise, ekonomik hayatın izahını yapabilecek birçok malzemeyle karşılaşmaktadır (İnan, 1939: 424). Yetiştirilen ürünler ve tarım teknikleri konusunda bilgiler edinilebilen bu kaynaklar ışığında (Nesbitt, 1995: 78) Hitit ekonomisi ile ilgili bazı kesin verilerin yanı sıra birtakım yorumlar da yapılabilmektedir. Buna göre Hitit Devleti'nin ekonomisi, diğer Önasya ülkelerinde olduğu gibi, birinci derecede tarıma dayanmaktaydı. Bu durum Hitit kanunların da kendisini apaçık göstermektedir (Kınal, 1998: 163). Hitit panteonunun başında yer alan Fırtına Tanrısı'nın bir lütfu olduğuna inanılan yağmur bulutlarının hayat verdiği tarımsal etkinlikleri düzenleyen ve toplam olarak 200 maddesi ele geçen Hitit kanunlarının yarıya yakını, arazinin işletilmesi, kiraya verilmesi, tarımsal hayvan ve araç gereçlerin fiyatları veya kiraya verilmesi ve tarımla ilgili cürümlere yöneliktir (Ünal, 1999: 209). Bilhassa bu kanunların “eğer bir bağ” ifadesi ile başlayan ve tarım arazilerine ya da tarım ürünlerine karşı işlenen suçlara verilen cezaları içeren maddeleri doğrudan tarımsal üretimi düzenlemek içindir (Reyhan, 2009: 164). Ayrıca yine bu kanunlarda meyve ağaçları ve üzüm bağları ile ilgili çok sayıda madde mevcuttur. Bu nedenle halkın büyük bir kısmının tarımla meşgul köylülerden oluştuğu tahmin edilmektedir (Kınal, 1998: 163).

Hitit kanun maddeleri iyi tetkik edildiğinde kanunun, büyük ölçekli üretim için bir zorunluluk olan tarla tarımının korunması için esaslı tedbirler aldığı görülür. Hitit yasaları tarımsal sulama için dahi olsa meyve ağaçlarının kesilmesine izin vermiyordu.² Hitit toplumunda ender rastlanan ölüm cezası, ekilmiş bir tarlaya yeniden tohum atan kişiye

² KUB 29.23, 29.21, 29.22

verilebiliyordu³ ve cezanın (Ertem, 1972: 85) infazı da Hititlerin ceza uygulamalarındaki hoşgörüsüne pek uymamaktadır.⁴ Böylesi bir eylemin gerçekleşmesi durumunda suçluya boyunduruk takılır ve boyunduruğa aksi istikametlerde iki öküz koşularak suçlu feci şekilde parçalanırdı (Reyhan, 2009: 164). Bugün dahi karşılığında ölüm cezası verilen bazı suçlara tazminat ödemenin uygun olduğunu düşünen Hititler'in tarım ile ilgili bu duruma ölüm cezası uygulamaları ilk düşünceye garip karşılanabilir. Ancak ülke ekonomisini ayakta tutan ve istikrarın sürekliliğini sağlayan tarımsal üretimin Hititler için ne derece önemli olduğu unutulmamalıdır. Arazi kullanımında herhangi bir aksamanın yaşanması, tarıma dayalı ülke ekonomisinin gücünü azaltır ve hatta sosyal huzursuzlukların çıkmasına da yol açabilirdi. Krallar toprağın etkin kullanımına önem verirler ve verimsizliği bir felaket olarak görürlerdi (Ersoy ve Reyhan, 2001: 125). Yaşanabilecek bir düzensizliğin nasıl yıkıcı etkileri olabileceğini bu halkın tecrübe etmiş olduğunu düşününce söz konusu cezanın bir ölçüde de olsa makul olduğu kabul edilebilir.

Kanunlar dışında başkaca birçok metin türü bize tarım, hayvancılık, üretim, yemekler ve beslenmeyle ilgili bilgiler vermektedir. Bunların başında, Eski Anadolu topraklarının Hititler tarafından kolonileştirilmesinde önemli rol oynayan arazi bağış belgeleri gelir. Bunlar, özellikle hudut bölgelerindeki arazilerin, büyük kral tarafından hanedan mensubu kişiye hediye edilmesiyle ilgili bağış senetleridir (Ünal, 1999: 209).

Dini fikirlerin toplumun her kurumuna işlemiş olduğu Hititlerde tüm ekilir biçilir arazi ya saraya ya da tapınaklara aittir. Ancak Hitit kanunlarının 168. maddesi⁵ özel mülkiyete de izin vermektedir (Ertem, 1972: 84). Bu nedenle kral, tapınak ve halk olmak üzere toprağı kullanma hakkı olan üç tarafın bulunduğu söylemek hata olmaz.

Toprak ve toprağı kullanma tarzı ideolojik açıdan ele alındığında esasen tüm Hatti arazisinin, gökyüzünün ve insanlarla birlikte toprağın Fırtına Tanrısı'na ait olduğunun, ancak

³ KBo 6.26

⁴ Hitit kanunları diğer Önasya emsallerinden farklı olarak kişinin kabahatine karşılık ona ceza verilmesinden farklı olarak tazminat esasına dayanmaktaydı. Başka bir ifade ile kişinin suç durumunu suçun işlenmeden önceki haline çevirmesiyle hukuksuzluğun ortadan kalkacağına inanılmaktaydı. Ancak tarımsal üretimle ilgili verilen bu ölüm cezası Hitit hukuk düşüncesine ters düşmektedir. Anlaşılan göre tarımsal üretim ülke için çok önemli ve yapılabilecek bir hata daha olumsuz sonuçlara yol açabilir. Bu nedenle de konuyla ilgili bir hoşgörü Hititler açısından olanaksızdır.

⁵ KBo 6.11 iv, 6.13 i, 6.26 i

Tanrının⁶ bu toprağı kullanmak için “Labarna”yı yani Kralı tayin ettiği (Güterbock, 1997: 229) ve kralın da tanrının istediğı gibi toprağı yöneterek, dilediğı kişilere dağıttığı görülmektedir. Bu kurgu monarşik bir devlet için toprağın tahsisi hususunda son derece normal olmakla birlikte aslında Hitit dönemi Anadolu coğrafyasında herhangi bir devletin bekası için de gerekli bir durumdu. Farklı etnik ve dini kurumlar ancak ekonomik açıdan beslenerek ayakta tutulabilirdi. Bu nedenle tapınaklara oldukça büyük tımarlar sağlayarak, geniş saygın kesimlerin krallığa olan sadakatinin garantiye alındığı görülmektedir (Yakar, 2000: 48). Tapınaklara geniş toprak ihşanı ve sonucunda elde edilen ekonomik güç Hitit idaresinin başında bulunan kişilerin, başkentte ve ülkenin diğer şehirlerinde bulunan yüzlerce tapınağın kendilerini idare edebilmeleri (Beckman, 1989: 102) için buldukları bir çeşit çözüm olarak görmekte de fayda vardır. Bu dağıtım, tapınakların yanı sıra üretimdeki esas gücü oluşturan halka da yapılıyordu. Bu sayede halk üzerinde üretim yapabileceğı bir toprağı kralın izniyle elde edebiliyordu. İsteyen bir Hititli arazisini genişletme hakkına da sahipti. Bu genişletme arazinin satın alınması, bağışlanması veya miras yoluyla kalması şeklinde gerçekleşebiliyordu. Bu durum da yine kanunlar aracılığıyla belirli bir düzene bağlı olarak gerçekleştiriliyordu (Klengel, 1986: 25, 26). Hitit'teki mülkiyet anlayışı Mezopotamya'dan farklı bir şekilde gelişmiştir. Toprak Hititler'de, mukayese edilen toplumlarda olduğu gibi hiçbir zaman tamamen tapınakların egemenliğine girmemiş, özel mülkiyet engellenmemiştir. Hitit'in, Mezopotamya'dakinden farklı bir ekonomik gelişim göstermesinin sebepleri tartışılabilir. Bir fikir olarak, Anadolu'da toprakları sulamak için gerekli, kolayca bulunabilen pınarlar, sel suları ve hammadde kaynakları genellikle yakın yerlerde bulunduğu için, şehir ve tarım devrimi, ilksel üreticilerin durumu neolitik araç gereçlerle idare edilebildikleri sürece gecikmiş olabileceğı düşünülebilir. Bu nedenle genellikle yerel tanrılar ve küçük çaptaki bağımsız “evler” de az miktarda artı-ürünler biriktirilebilmiştir (Childe, 2007: 176). Daha açık bir ifade ile Anadolu toprağında yapılan tarımsal faaliyetlerin,

⁶ Din ve ekonominin birlikte hareket ettiği fikrinin Hititler ve diğer Anadolu halklarınca kabul gördüğü söylenebilir. Tanrılar ekonomik düzeni sağlamaya muktedirdir. Panteonun başında yer alan Fırtına Tanrısı toprak için gerekli olan yağmuru getirirdi. Fırtına Tanrısı'nın oğlu Telipinu ile özdeşleşen, Mezopotamya kökenli “Kaybolan Tanrı” efsanesinde bu durumu iyice belirginleşmiştir. Bu efsaneye göre Telipinu ortadan kaybolunca Hatti Ülkesi'nde kuraklık meydana gelirken, Telipinu'nun tekrar ortaya çıkmasıyla birlikte bereket görülmeye başlanmaktadır.

nispeten daha düşük miktarda oluşu, tarımın tapınaklar ve saraylar gibi egemen güçler tarafından ele alınmasını ve geliştirilmesini engellemiş olabilir.

Bronz Çağ'da devletin varlığını sağladığı verginin aslan payı, ekonominin itici gücü olan tarımsal üretimden gelmekteydi. Bunun nedeni Hitit döneminde bugünden farklı olarak, verginin bir şeyin somut karşılığı olarak, yani bir çeşit harç gibi düşünülmüş olmasıdır. Devlete ait olan topraklar insanlara dağıtılmış ve bunun karşılığında kira benzeri bir pay alınmıştır. Zamanla, toprağı işleyenler toprağın mülkiyet hakkını kazanmakla birlikte kira benzeri payı (belki daha düşük bir oranda) vergi olarak ödemeye devam etmişlerdir (Eğilmez, 2005: 35). Verginin tarım ağırlıklı olması da devletin konu üzerinde titiz davranmasına sebebiyet vermiştir.

Hitit devletinde tarımsal faaliyetlerin vergilendirme ve askeri harcamalarla doğrudan bağlantılı oluşu görülmektedir. Kendilerine arazi verilenler, savaş anında asker sağlamanın yanında krala, Hititçesiyle *šahhan* yani vergi verme ve kamu işlerine, yol, köprü, dini yapılar ve saray işlerinde bedenen çalışma gibi, Hititçesiyle *luzzi* yani bir çeşit emek mükellefiyetini yerine getirmekle yükümlüydüler (Ersoy ve Reyhan, 2001: 125). Üzerinde tımar yükümlülüğü olan arazilere Hitit çivi yazılı metinlerinde ^{GIŠ}TUKUL, tımar sahibi kişilere ise LU ^{GIŠ}TUKUL adı verilmekteydi (Beal, 1988: 291). Hitit hukukunu oluşturan yasa düzenlemelerinin 39. ve 41. paragrafları ile 46. ve 56. paragrafları arasında arazilerin hangi vergilendirme şartları içerisinde ve kimler tarafından, kral adına işlenebileceği açıklanmış durumdadır.

Toprağına bağlı vergi yükümlülüklerinin bazen sorumlu olan kişiler tarafından yerine getirilemeyecek kadar ağır olduğu da görülmektedir. Ancak böylesi bir durumda, büyük kral müdahale ederek vergileri hafifletebiliyordu. IV.Tuthaliya'nın, Tarhundašša'yı ziyareti sırasında, kral Muwatalli' nin tesis etmiş olduğu *šahhan* ve *luzzi* vergi sisteminin yerine getirilemeyecek kadar ağır olduğunu görerek vergi yükümlülüğünü hafifletmesi buna örnektir.⁷ (Ünal, 2007: 65).

Hitit Devleti'nde vergiler genellikle tahsis edilen toprağına göre gıda maddeleri olarak alınmakla birlikte ham maddeler ve işlenmiş kıymetli eşyalar da vergi olarak ödenmekteydi (Ersoy ve Reyhan, 2001: 131). Ne var ki bu verginin insanlara nasıl bir orantı ile paylaştırıldığı

⁷ IV.Tuthaliya ve Tarhuntaššalı Kurunta arasında yapılan, CTH 106.A kodlu tunç tablette, Hitit kralı Tartuhtašša kentini, *šahhan* ve *luzzi* mükellefiyetinden muaf tutmuştur.

bilinmemektedir. Konu ile ilgili bilinen tek şey devlet toprağını tımar olarak işleyen kişinin üretiminin dörtte birini saraya vergi olarak verdiği'dir. Daha açık ifade ile kişinin devlete ödediği bu vergi içerisinde hem toprak kullanımı yani kira ve hem de vergi bulunmaktadır. Bu nedenle ödenen miktar içerisindeki vergi oranı tam olarak anlaşılammamaktadır (Eğilmez, 2005: 36).

Hatti ülkesinin tarımsal ekonomideki başarısının sırrı yoğun ekim ve ürün çeşitliliği gibi başlıca iki unsurun ilke edinildiği küçük karma çiftliklerdi. Tarımın kısıtlı şartlar altında yapılabildiği Hitit coğrafyasında nüfusun topraktan geçinmesinin tek yolu buydu. Her çiftlikte meyve, sebze, bazen dönüşümlü ekilen tahıl ürünleri ve evcilleştirilmiş hayvanların olduğu düşünülmektedir (Bryce, 2003: 90). Çiftliklerde çalıştırılan personelin çekirdeğini ise mutlaka tımarı kabul eden kişinin aile fertleri oluşturuyordu. Arazisinin büyüklüğüne ve bereketliliğine göre de dışarıdan işçi kiralanıyordu (Ünal, 2005: 147, 148). Bu durum kendisini Hitit kanun metinlerinin 158. maddesinde⁸ bariz bir şekilde göstermektedir. Bu maddeye göre eğer özgür bir erkek bir hasat sezonu boyunca (3 ay) kiralacaksa karşılığınca 1500 litre arpa (3.75 şekel) almaktaydı. Buradan anlaşıldığına göre ücretler genellikle tahıl üzerinden ödenmekteydi. İşgücü olarak yalnız erkeklerin değil kadınların da kiralandığı görülmektedir. Yine aynı kanun maddesine göre eğer özgür bir kadın bir hasat sezonu boyunca kiralacaksa onun için ödenecek ücret 600 litre arpa (1 şekel) olacaktır (Hoffner, 1997: 127). Burada bir cinsiyet ayrımcılığından bahsetmek yanlış olacaktır. Çifte standart gibi görülen bu uygulamanın sebebi muhtemelen erkek ve kadın arasındaki verimlilikten hareketle erkeğin bir kadından iki kat daha fazla ücret almasına karar verilmiştir (Klengel, 1986: 31). Erkek ve kadının birlikte çalışabildiği Hitit tarımında bir iş bölümü de söz konusuydu. Genelde hasat erkekler tarafından yapılan bir iş iken, değirmencilik ise kadınlar tarafından yapılırdı (Hoffner, 1974: 29).

Çiftlik sahibi kişilerin ve bir ücret karşılığında çalıştırılan özgür insanların dışında, topraktan elde edilen verimi ve dolayısıyla alacağı verginin miktarını artırabilmek uğruna devletin çoğu kez çiftliklere bedava işçi, daha doğrusu köle dağıttığı görülmektedir. Hitit çivi yazılı metinlerinde bu kişiler için NAM.RA terimi kullanılmakla birlikte bir çeşit köle olarak

⁸ KUB 29.30 ii 16-19, 13.15, 29.31, KBo 6.29 i

nitelendirilebilirler.⁹ Çiftliklere dağıtılan kölelerin sayısından hareketle Hitit ekonomik yaşamında büyük çiftliklerin mevcut olmadığı öne sürülmüştür; bu durum bir bakıma doğrudur; keza Orta Anadolu toprakları Mezopotamya düzlükleri gibi büyük çiftlikleri barındıramaz. Söz konusu çiftliklerde kölelere ilaveten çiftliğin tımar sahibi ve aile bireylerinin de çalıştığı düşünülürse, 10 kölenin çalıştırıldığı çiftlikler de herhalde küçük sayılmaz (Ünal, 2005: 147, 148).

Hitit Devleti için tarımsal üretimin önemi, krallıktaki diğer kasabalar bir yana, Hattuša kadar büyük bir kenti beslemek için gereken yiyecek miktarı düşünüldüğünde bile kolaylıkla anlaşılabilir (Macqueen, 2009: 106). Vasal devletlerden haraç olarak gönderilenlere ilave olarak, Hitit tarım alanlarından vergi olarak toplanan tahıl, anayurtta stratejik olarak yerleştirilmiş tahıl depolarına konulurdu. Hattuša'da yakın zamanlarda ortaya çıkarılan silolardan, bu depoların bazılarının yapısına ilişkin yeni bilgiler edinilmiştir. Kentin kuzeydoğusunda, şimdi Büyükkale denilen dağın ucunda, on bir yer altı tahıl çukuru kazılmıştır. Ayrıca Aşağı Şehrin güneybatısında, “kapı duvar” denilen duvarın arkasında, 16 odalı iki paralel sıradan oluşan bir yer altı depo yapı gurubu açığa çıkarılmıştır (Bryce, 2003: 93).

Hititler'in tarımsal ürün çeşitlilikleri, yazılı kaynakların dışında tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirildiği alanlar ve mevsimlerden de yola çıkılarak anlaşılabilir. Hitit yerleşim alanlarının bulunduğu Anadolu'nun kısmen yüksek kesimleri (Çorum, Ankara, Sivas v.b.) en yoğun yağmurlarını nisan ayının ikinci yarısı ve mayıs ayı boyunca almaktadır. Metinlerde *hamešant* olarak adlandırılan bu bahar aylarında sulama imkânları geliştiği için tarımsal etkinliğinde yoğunlaştığı görülmektedir (Hoffner, 1974: 22). Hititlerin tarımsal ürünlerinin başlıcaları buğday ve arpaydı; ama bezelye, fasulye, soğan, keten, incir, zeytin, üzüm ve elmanın yanı sıra muhtemelen armut ve nar da yetiştiriliyordu (Macqueen, 2009: 106). Yani bugün iyi stoklanmış pazarlarda ne varsa, Hitit üretim yelpazesinde de onlar vardı (Bryce, 2003:

⁹ Pek çok Hitit kralının gerçekleştirmiş olduğu seferler sırasında yanlarında binlerce NAM.RA getirdiği bilinmektedir. Bunların içerisinde en çok bilineni de II.Murşili'nin Batı Anadolu'ya düzenlediği seferden beraberinde onbinin üstünde NAM.RA'yı Hatti Ülkesi'ne getirmesidir. Bu esirlerin bazılarının genellikle angarya işlerde çalıştırılmış olduğu düşünülmektedir. Bu insanların bir bölümünün de tapınaklarda ve sarayda çalıştırılmış olduğu bilinmektedir. Konu ile ilgili daha geniş bilgi için bakınız; ALP, Sedat, (1949), “Sosyal sınıf NAM.RA'lar ve Ideogram'ın Hititçe Karşılığı”, *Belleten XIII*, Sayı 50, s. 245-270.

89, 90). Bu ürünlerin çoğu istemli bir tarım arazisi yerine evlerin yakınlarında veya bitişiğinde yer alan bahçelerde yetiştiriliyordu (Klengel, 1986: 25).

Tarımsal ürünlerin ekimi ve toplanması Hitit kültürünü ve dinini etkileyen olaylar haline gelmişti. Bahar aylarında ekilen ürünlerin hasatları temmuz, ağustos, eylül ve ekim aylarında gerçekleştirilmekteydi (Hoffner, 1974: 28). Hititlerin iki önemli bayramı da hasatla ilişkili bu tarihlerde yapılıyordu. İlbahar bayramı olarak kutlanan ve adını bir bitkiden alan AN.TAH.ŞUM.SAR ve sonbahar bayramı olarak kutlanan *nuntarriyašhaš* bayramları, başkentin de içinde olduğu pek çok Hitit kentinde kutlanmakta (Güterbock, 1997: 89) ve tanrıların memnun edilmesini, böylelikle ürün ekiminin ve hasatının bereketli geçmesini amaçlamaktaydı.

Kazılarda tahıl ezmek için kullanılan havan taşları ve taştan topuzlara sık sık rastlanmakla birlikte, yiyecek üretiminin yanı sıra içecek üretiminin de yapıldığı ve en çok da şarap ve biranın üretildiği anlaşılmaktadır. Konu hakkında bilgi sahibi olunmasını sağlayan kaynaklar Boğazköy tabletlerinde geçen tanrılara yapılan libasyonlardır. Bu metinlerde tanrılara şarap ve bira sunulduğuna dair pek çok kayıt vardı (Alp, 2003: 44). Her ne kadar dini içerikli olsalar da bu ritüel metinlerinden de dönemin önemli tarımsal ürünleri hakkında bilgiler edinilmektedir.

Tarımsal aletlerin, bugünkü Orta Anadolu'da çiftçilerin yakın zamanlara kadar kullandıkları ürünlerden pek de farklı oldukları söylenemez. Ancak bu ürünlerin içerisinde en önemlisinin saban olduğu bellidir. Sabana öküz koşulduğu Hitit kanunlarınının 155. maddesinde geçen "saban öküzü" kelimesinin zikredilmesinden anlaşılıyor. Bu maddeye göre bir saban öküzünün aylık kirası da 1 yarım shekel gümüşü (Kınal, 1998: 163).

Hititlerin karma tarımcı ekonomilerinde önemli bir yer tutan her küçük Hitit çiftliği, muhtemelen geçiminin bir bölümünü topraktan olduğu kadar çeşitli hayvanlardan oluşan mütevazı bir hayvan stokundan da karşılamaktaydı Bu hayvanları otlatmak için ürün ekimine elverişli olamayan büyük alanlar gerekiyordu. Orta Anadolu böyle alanlarla doluydu, ancak bölgenin çoğu bölümü, şimdiki gibi, bütün bir yıl boyunca büyük sürüleri otlatmaya elverişli değildi. Yaylacılık, yani sürülerin kışın sahibinin arazisinde otlarken sıcak yaz aylarında çimenlere taşınması, aslında Yakın Doğu ve Akdeniz Bölgesi'nde olduğu gibi Hitit kırsal

yaşamının (muhtemelen) değişmeyen özelliklerinden birisiydi (Bryce, 2003: 99, 100). Tarımda sonra üretimin ikinci dayanak noktasını oluşturan hayvancılık faaliyetlerinde sığır, domuz, eşek, at gibi büyükbaş hayvanların yanında koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanlar da yetiştiriliyordu (Sevinç, 2008: 17). Bu hayvalardan et, domuz yağı, süt, tereyağı ve peynir üretilmekteydi (Hoffner, 1969: 137). Ayrıca Hatti ülkesinde balın da önemli bir besin maddesi olduğunu yasalarda arıcılıkla ilgili hükümlerin bulunmasından anlaşılmaktadır (Dinçol, 1982: 68).

Hitit ekonomisinin temelini tarım ve hayvancılığın oluşturması zaman zaman bazı sorunların yaşanmasına da neden olmuştur. Çünkü tahıl ve hayvan ürünleri halkın temel besin maddelerini sağlıyordu ve bu besin maddelerinin kuraklık, su baskını, kötü mahsul, bitki ve hayvan hastalıkları, askeri tahrip ve yağmalar sonucu yok olması, eski Anadolu'da da sık sık rastlanan açlığa neden olmuştur. Metinlerde açlığın temel nedenleri arasında tahıl kıtlığının sayılmaktadır (Ünal, 2005: 52). Hitit Devleti'nin bu gibi durumlarda başvurduğu çözüm ihtiyaç duyulan tahılın yurt dışından ithal edilmesidir. Hitit Devleti'nin son dönemlerinde Mısır'dan yapılan bir tahıl ithalatı söz konusudur.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

M.Ö. II. binyılın önemli bir kısmı boyunca Anadolu ve tüm Önasya'da güçlü bir devlet sistemine sahip olarak iz bırakabilmiş Hititler'in gücü büyük ölçüde gelişmiş bir toprak sistemine sahip olmalarından kaynaklanıyordu. Toprakta elde edilen üretimdeki düzen ve istikrar sadece tarım ile ilgili bir husus değildir. İyi organize edilmiş toprak sistemi beraberinde sadece bol miktarda üretimi getirmekle birlikte, aynı zamanda *şahhan* ve *luzzi* uygulamalarıyla vergi sisteminin de düzenlenmesini sağlıyordu. Bu sayede devletin tahıl siloları doluyor, angarya yükümlülüklerde bir aksama yaşanmıyor ve devletin ihtiyaç duyduğu askerin sağlanmasından doğabilecek bir masraf söz konusu olmuyordu.

Hititler için önem arz eden tarımsal uygulamalar, toplumun kültürel ve dini yapılanmasına da sinmiştir. Panteonun zirvesindeki tanrıların betimlenmesi ve algılanmasından, düzenli olarak gerçekleştirilen bayramlara ve tapınak kurumlarına kadar pek çok yapılanmada tarımsal faaliyetlerin etkileri görülmektedir

KAYNAKÇA

- ALP, Sedat; (2003), Hitit Güneşi, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 184s.
- ARCHÍ, Alfonso; (1984), "Circulation of Goods in Non-Palatial Context in the Anient Near East", *Inculabula Graeca*, Vol. LXXXII, pp. 195-206.
- BEAL, Richard H; (1988), "The ^{GIŠ}TUKUL-institution in Second Millenium Hatti", *Altorientalische Forschungen*, pp. 269-305.
- BECKMAN, Gary; (1989), "The Religion of the Hittites", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 52, No. 2/3, Reflection of the a Late Bronze Age Empire The Hittites, pp. 98-108.
- BRYCE, Trevor; (2003), Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum, Dost Kitabevi, Ankara, 299 s.
- CHİLDE, Gordon, (2007), Tarihte Neler Oldu?, Kırmızı Yayınları, İstanbul.
- DİNÇOL, M. Ali; (1982), "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi Cilt I, Görsel Yayınlar*, s. 18-136.
- EĞİLMEZ, Mahfi, (2005), Hitit Ekonomisi, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 54 s.
- ERSOY, Arif, ve REYHAN, Esmâ, (2001), "Hitit Devleti'nin Siyasi Gücü ile Ekonomik Kurumları Arasındaki İlişkiler", *Studien zu den Boğazköy-Texten*, ss. 115-133.
- ERTEM, Hayri (1972), Çivi Yazılı Metinlere Göre Hititlerde Tarla Tarımı, VII. TTK Kongresi Bildirileri, 25-29 Eylül 1970, Ankara.
- GÜTERBOCK, Hans Gustav; (1997), "Authority and Law in the Hittite Kingdom", *Perspectives on Hittite Civilization: Selected Writings of Hans G. Güterbock*, pp. 229-232.
- GÜTERBOCK, Hans Gustav; (1997), "Some Aspect of Hittite Festivals", *Perspectives on Hittite Civilization: Selected Writings of Hans G. Güterbock*, pp. 87-90.
- HOFFNER, Harry A.; (1974), *Alimenta Hethaeorum: Food Pruduction in Hittite Asia Minor*, American Oriental Series V 55, Connecticut.
- HOFFNER, Harry A.; (1987), "Hittite Religion", *Encyclopaedia of Religion*, MacMillan Publishing Company, New York, pp. 4068-4073.
- HOFFNER, Harry A.; (1969), "Hittites". *People of the OT World*, pp 127-155.

-
- HOFFNER, Harry A., (1997), *The Laws of the Hittites: a Critical Edition*, Documenta et Monumenta Orientis Antiqui, Leiden, New York, Köln, 362 p.
- İNAN, Afet; (1939), "Etilerde Ekonomi Hayatı", *Bellekten Cilt: 3*, s. 423-435.
- KINAL, Füzün; (1998), *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- KLENGEL, Horst; (1986), "The Economy of the Hittite Household", *Oikumene Studia ad Historiam Antiquam Classicam et Orientalem Spectantia 5*, pp. 23-31.
- MACQUEEN, J. G.; (2009), *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- MELCHERT, H. Craig; (1979), "On Sections 56, 162, and 171 of the Hittite Laws", *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 31, No. 1, pp. 57-64.
- REYHAN, Esma; (2009), "Hititlerde Devlet Gelirleri, Depolama ve Yeniden Dağıtım", *Gazi Akademik Bakış*, Sayı: 4 Cilt: 2, s. 157,158.
- SEVİNÇ, Fatma; (2008), "Hititlerin Anadolu'da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:17, s. 12-17.
- ÜNAL, Ahmet; (2007), *Anadolu'nun En Eski Yemekleri, Hititler ve Çağdaş Toplumlarda Yemek Kültürü*, Homer Kitabevi ve Yayıncılık, İstanbul.
- ÜNAL, Ahmet; (2005), *Hititler Devrinde Anadolu Kitap III. Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul, s. 203.
- ÜNAL, Ahmet; (1999) *Hititler-Etiler ve Diğer Anadolu Uygarlıkları*, Etibank Yayınları, İstanbul
- YAKAR, Jak; (2000), *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi*, Homer Kitabevi ve Yayıncılık, İstanbul.